

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı Issue 34 • Ağustos August 2024

www.dedekorkutdergisi.com

DOI: http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut612

Araştırma Makalesi/ Research Article

Türkçede Gramatikal Bir Çöp Kutusu: İkilemeler

A Grammatical Dustbin Category: Reduplications

Öz

Dillerin söz varlığı morfolojik, söz dizimsel ve anlamsal açıdan birbirinden farklı unsurlar içerir. Türkçenin söz varlığının çoğunlukla çekirdek sözcükler, deyimler, birleşik sözcükler, kalıp ifadeler, atasözleri ve ikilemelerden oluştuğu kabul edilir. Ancak dillerin söz varlığı unsurları bunlardan ibaret değildir. Türkçenin söz varlığı da bunların ötesinde farklı öğeler içerebilmektedir. Bunların başında eşdizimler, ikili adlar, fiil dizileri, ikili fiiller, sözlüksel ve dil bilgisel çerçeveler sayılabilir. İkilemeler Türk dili araştırmalarında her ne kadar belirli özellikleriyle tanımlansa da kimi zaman deyim, eşdizim gibi farklı söz varlığı öğeleri yanı sıra tekrarlar, fiil dizileri, hendiadyoin ya da ikili ad ve ikili fiiller, ikiden çok sözcüklü birimler de ikilemeler terimiyle karşılanmıştır. İkilemeler hem terim hem de içerik açısından sorunlu bir terim ve çalışma alanı olmuş ve bir dil bilgisel çöp kutusu olarak kullanılmıştır. Türk dili araştırmalarında farklı söz varlığı ve dil bilgisel unsurlar kaba biçimsel özellikleri açısından ikileme olarak ele alınmıştır. Özellikle ikili tekrarlar ve üçleme, dörtleme, beşlemeler terimleriyle tanımlanan unsurlar çoğu zaman söz konusu diğer unsurlarla birlikte ikileme çatısı altında toplanmıştır. Özellikle hendiadyoin terimiyle anılan ikili adlar ve ikili fiiller ile tekrarlar çoğunlukla aynı görülmüştür. Oysa tekrarlar dil bilgisel bir yapı ve ifade iken kalıp ikili ad ve fiiller bir sözlük birimdir. İkileme terimi aynı zamanda sıralı cümle yapılarından gelişen fiil dizilerini ile ikili fiilleri içerecek şekilde kullanılmıştır. Fiil dizileri çok-sözcüklü ve söz dizimsel olgu iken ikili fiiller sözlükselleşme ve dilbilgiselleşmenin etkisiyle oluşan sözlüksel ve dil bilgisel birimlerdir. İkileme teriminin farklı söz varlığı unsurlarından ayırt edilmesi ve belirli söz varlığı ya da dil bilgisel unsurlar için kullanılarak sınırlandırılması gerekmektedir. Bu çalışmada kalıp ikili ad ve fiillerin yani hendiadyoin ve fiil dizilerinin tekrarlardan farklı olduğu, birbirine benzemez bu sözlüksel ve söz dizimsel kategorilerin ikileme terimiyle karşılanmanın artık mümkün olmadığı, söz konusu sözlüksel ve dil bilgisel öğelerin belirli ölçütlerle ayırt edilebileceği ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İkileme, fiil dizileri, ikili adlar ve fiiller, tekrarlar, çöp kutusu kategorisi.

Abstract

The vocabulary of languages includes different elements in terms of morphology, syntax and semantics. It is accepted that the vocabulary of Turkish mostly consists of core words, idioms, compound words, formulaic expressions, proverbs and reduplications. However, the vocabulary elements of languages are not limited to these. The vocabulary of Turkish can also include different elements beyond these. The most important of these are collocations, binomina, verb sequences, biverba, lexical and grammatical frames. Although reduplications are defined with their specific features in Turkish language studies, sometimes different vocabulary elements such as idioms, collocations, as well as repetitions, verb sequences, hendiadyoin or binominal and biverba, units with more than two words have been referred to as reduplications. Reduplications have been a problematic term and field of study in terms of both terminology and content and have been used as a grammatical dustbin category. Different vocabulary and grammatical elements have been considered as reduplications in terms of their rough formal features in Turkish language studies. In particular, elements defined with the terms of double repetitions and triplets, quadruplets, quintuplets are often grouped under the umbrella of reduplication together with the other elements in question. Especially binomina and biverba referred to with the term hendiadyoin and repetitions are mostly seen as the same. However, while repetitions are a grammatical structure and expression, fixed double nouns and verbs are a lexical unit. The term reduplication has also been used to include verb sequences and double verbs that develop from sequential sentence structures. While verb sequences are multi-word and syntactic phenomena, biverba are lexical and grammatical units formed under the influence of lexicalization and grammaticalization. The term reduplication should be distinguished from different vocabulary elements and should be limited to certain vocabulary or grammatical elements. In this study, it has been argued that formulaic binomina and biverba, namely hendiadyoin and verb sequences, are different from repetitions, that it is no longer possible to cover these dissimilar lexical and syntactic categories with the term reduplication, and that the lexical and grammatical elements in question can be distinguished with certain criteria.

Keywords: Reduplication, verb sequences, binomina and biverba, repetitions, dustbin category.

Nuh Doğan*

Sorumlu Yazar Corresponding Author

*Doç. Dr.

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/ Türkiye
Elmek: nuhdogan55@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8433-8038

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 03.04.2024

Kabul Tarihi: 02.08.2024

E-yayın Tarihi: 31.08.2024

Atıf/Citation:

Doğan, N. (2024) Türkçede Gramatikal Bir Çöp Kutusu: İkilemeler. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (34), s. 77-85.

Giriş

Dillerin söz varlığı morfolojik, söz dizimsel ve anlamsal açıdan birbirinden farklı unsurlar içerir. Dillerin söz varlığının genellikle çekirdek söz varlığı, yabancı sözcükler, deyimler, atasözleri, kalıp sözler, kalıplaşmış sözler, terimler ve çeviri sözcükleri içerdiği; Türkçenin söz varlığının da benzer şekilde terimler, deyimler, kalıp sözler, atasözleri, doldurma sözler ve ikilemelerden oluştuğu kabul edilir (Aksan, 1996). Ancak dillerin ve Türkçenin söz varlığı salt bu öğelerden ibaret değildir. Türkçenin söz varlığı diğer diller gibi farklı sözlük öğeleri içermektedir. Bunlara eşdizimler (collocations), sözcük demetleri (lexical bundles), pragmatik birimler (pragmatic markers), ikili adlar (binomina), ikili fiiller (biverba), fiil dizileri (verb sequences), sözlüksel çerçeveler (lexical frames), dil bilgisel çerçeveler (grammatical frames) vs. örnek gösterilebilir. İkilemeler Türk dili araştırmalarında her ne kadar belirli özellikleriyle tanımlansa da deyimler, eşdizimler, tekrarlar, fiil dizileri, ikili adlar, ikili fiiller gibi birbirinden farklı çok-sözcüklü birimler genellikle ikileme kapsamında değerlendirilmiştir. İkilemeler Türkçede hem terim hem de içerik açısından sorunlu bir terim ve çalışma alanı olmuş, sınıflandırılması zor sözlüksel kategorilerin tasnifinde bir dil bilgisel çöp kutusu olarak kullanılmıştır. Dil biliminde belirli dil bilgisel kategorilerde sınıflandırılmayan ya da dilsel özellikleri bilinmeyen farklı dil birimleri ve araçlarının sürekli bilinen kategorilerle tanımlanmasına çöp kutusu kategorisi¹ (dustbin category) adı verilir. Türk dili araştırmalarında da farklı söz varlığı ve dil bilgisel unsurlar kaba biçimsel özellikleri açısından sürekli ikileme olarak tanımlanmıştır. Özellikle ikili tekrarlar, üçlemeler, dörtlemeler, beşlemeler terimleriyle tanımlanan öğeler çoğu zaman söz konusu diğer söz varlığı öğeleriyle birlikte ikileme çatısı altında toplanmıştır. Hendiadyoin terimiyle anılan ikili adlar ve ikili fiiller ile tekrarlar çoğunlukla aynı görülmüştür. Oysa bu kategoriler arasında belirgin farklar vardır. Tekrarlar dil bilgisel bir yapı ve ifade iken kalıp ikili adlar ve ikili fiiller bir sözlük birimidir. İkileme terimi Türkçede aynı zamanda sıralı cümle yapılarından gelişen fiil dizileri ile ikili fiilleri de içerecek şekilde kullanılmıştır. Fiil dizileri çok-sözcüklü bir birim ve söz dizimsel bir olgu iken ikili fiiller sözlükselleşme ve dilbilgiselleşmenin etkisiyle oluşmuş sözlüksel ve dil bilgisel birimlerdir. İkileme teriminin farklı söz varlığı unsurlarından ayırt edilmesi ve belirli söz varlığı ya da dil bilgisel unsurlar için kullanılarak sınırlandırılması gerekmektedir. Bu çalışmada kalıp ikili ad ve ikili fiillerin yani hendiadyoin ve fiil dizilerinin tekrarlardan farklı olduğu, birbirine benzemez bu sözlüksel ve söz dizimsel kategorileri ikileme terimiyle karşılamının yetersiz olduğu ve karmaşaya sebebiyet verdiği, söz konusu sözlüksel ve dil bilgisel öğelerin belirli ölçütlerle ayırt edilebileceği ileri sürülmüştür.

Türk dilinin tarihî ve modern dönem metinlerinde iki ve daha fazla sözcüğün art arda sıralandığı ve tekrarlandığı ifadelerle sıklıkla rastlanır. Bu ifade biçimlerinin Türk dili araştırmalarında nasıl anlaşıldığı ve nasıl adlandırılacağı önemli bir sorundur. Foy (1899) Türkçede Batı dillerinde sıklıkla kullanılan hendiadyoinlerin Türkçede de bulunduğuna işaret etmiş ve bazı örnekler vermiştir: ikili adlar için *ana baba*, *karı koca*, *abuk sabuk*, *açık saçık*, *alt üst*, *belli başlı*, *büyük küçük*, *gece gündüz*, *kaba saba*,

¹ Bu terimi Rentzsch (2013) dil biliminden ödünçleyerek kipsellik için kullanılmıştır. Kipselliğin de çoğu zaman sınıflandırılması zor öğelerin çöp tenekesi ulamı (dustbin category) olarak kullanıldığını ileri sürmüştür.

çanak çömlek; ikili fiiller için ise *ezil- büzül-, oku- yaz-, sil- süpür* vb. (Foy 1899: 105-136). Foy (1899) Avrupa dillerinde sıklıkla rastlanan hendiadyoin terimini “iki kelimenin tek bir anlam ifade ettiği” ikili kalıplar için kullanılır. Hendiadyoin terimi, Çağatay (1942, 1978) tarafından da kullanılmıştır. Çağatay (1942), Eski Uygurcadan hareketle hendiadyoinleri anlamsal açıdan eş anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı hendiadyoinler olmak üzere üç sınıfta değerlendirmiştir. Çağatay (1942) hendiadyoin terimini Türkçede tekrarlar ya da ikilemeler terimleriyle kastedilen öğeleri adlandırmak için kullanmaz. Ancak Çağatay (1942) ile birlikte hendiadyoinlerin kapsamı genişlemiş, tekrarlar gibi farklı öğeleri de kapsayacak şekilde Batı dillerinden farklı bir içerikle anlaşılmaya başlanmıştır. Sertkaya'nın (1982) ifadesiyle Avrupa dillerinde hendiadyoin “iki ayrı kelimenin tek bir kelime gibi mana ifade etmesidir”. Avrupa dillerinde *ana baba* (eltern) gibi sadece birbirini tamamlayan kelimeler hendiadyoin kabul edilir, aynı anlamlı ya da karşıt anlamlı iki ayrı kelimenin ardışık kullanımı hendiadyoin kabul edilmez. İkili kullanımların Türkçede Avrupa dillerine kıyasla çok daha zengin ve çeşitli olması hendiadyoin teriminin çok daha geniş bir anlam kazanmasına neden olmuştur.

Hatipoğlu (1981) ikileme terimini ilk defa hendiadyoinleri içerecek şekilde kullanmıştır. Hendiadyoinlerin ikileme terimiyle karşılanması, kategorik farklılara dikkat çeken tekrarlar ve yenilemeler gibi terimler önerilmesine karşın ilgi görmemiş, söz konusu dil bilimsel ve sözlüksel olgunun yanlış anlaşılmasına neden olmuştur. Dillerin söz varlığında ve söz diziminde aralarında eş anlamlılık, yakın anlamlılık ve zıt anlamlılık gibi çeşitli anlam ilişkileri olan, sözcük bilimi ve söz dizimi açısından farklı birçok ardışık ifade biçimi vardır. Türk dili araştırmalarında bugün ister aynı sözcüğün tekrarıyla oluşsun ister oluşmasın aralarında anlam ilişkileri olan ardışık tüm ifadeler ikileme olarak kabul edilmektedir. Türk dili araştırmalarında ikilemeler farklı söz varlığı unsurlarını ve söz dizimsel/ dil bilimsel yapıları da içermektedir. İkilemeler Avrupa dillerindeki anlamıyla sadece hendiadyoinleri değil tekrar yapıları, fiil dizileri, sıralı adları ve ikili fiilleri de içerebilmektedir. Bugün Türk dili alan yazınında özellikle tarihî dönem metinlerinde sıklıkla kullanılan iki, üç, dört ve daha fazla fiilin sıralanması ile oluşan ardışık fiil dizileri ikileme olarak tanımlanmıştır. Sağlıklı söz varlığı araştırmaları ve sözcük bilimsel karmaşadan kurtulmak için çoğunlukla diller arası etkileşim ve çeviri yoluyla girmiş fiil dizilerinin ikileme ya da hendiadyoinlerden ayrılması; söz varlığı ve söz dizimi açısından ayrı bir yerde konumlandırılması gerekmektedir.

1. Türkçede İkileme Terimi Sorunu

İkilemeler gerek terim gerekse konu olarak Türk dili araştırmalarının sorunlu bir alanıdır. İkilemelerle ² farklı söz varlığı unsurları kastedilir. Türk dili araştırmalarında ikilemeler için *hendiadyoin*³, *worthaftung*⁴, *tekrarlar*⁵, *ikiz kelimeler*, *ikizleme*⁶, *yineleme*⁷, *kelime koşmaları*⁸, *tekrarlama*⁹, *ikili adlar ve ikili fiiller*¹⁰, *eşmerkezli*

² İkileme terimini Hatipoğlu (1981) kullanır.

³ "Aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine Hendiadyoin denir. Hendiadyoinler ekseriya iki sinonimden ibarettir. (...) Bunların yanında birbirini tamamlayan, bazen de birbirinin karşılığı hatta zıddı olan kelimelerden mürekkep Hend-n'ler vardır ki bu gibi teşkillerin kısımlarına antonyme deriz (Çağatay, 1978)

⁴ Bu terimi sözcük birlikleri karşılığıyla Röhrborn (1977) kullanmıştır.

⁵ Tekrar terimini Tuna (1947) kullanır.

⁶ Ağakay, M. A. (1953) "İkizlemeler Üzerine", Türk Dili, cilt: II, sayı 16, s. 189-191.

*birleşik*¹¹, *sıralı birleşik*¹² gibi terimler önerilir. Bu terim çeşitliliği, Türkçe ardışık kelime kullanımının sanıldığından daha karmaşık, tek bir kavramla ve tek bir türle sınıflandırılmayacak dil bilimsel bir olgu olmasından ileri gelir. Tuna'nın (1947) hendiadyoin yerine *tekrarlar* terimini kullanması, tekrarların içerik açısından hendiadyon ya da ikili kalıplardan ve diğerlerinden farklı olmasından ileri gelir. Tuna'nın (1947) tekrarlar ile kastettiği söz varlığı unsurları ve dil bilgisi yapıları, Foy (1899) ve Çağatay'ın (1978) hendiadyoinn olarak adlandırdığı söz varlığı unsurlarıyla örtüşmez. Tuna (1947) tekrarlar terimiyle daha çok aynı kelimenin yarı ya da tam tekrarlanmasını (*reduplication*) kasteder. Önemli bir ayrımla ikilemeler için kullanılan en dikkat çekici terim ise Schilling'in (2001) *ikili kalıplar* (paar formeln) terimidir.

İkilemelerin daha sonraki araştırmalarda genellikle Çağatay'ın (1942) hendiadyoinlerin anlamsal tasnifi ve Tuna'nın (1947) "tekrarlar" anlayışı çerçevesinde tanımlandığı söylenebilir. Hatipoğlu'nun (1981), "anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması" şeklindeki ikileme tanımında hendiadyoinlerin özelliklerinden kalıp ifade olması¹³ ve iki sözcüğün tek bir anlam ifade etmesi yoktur. Korkmaz (1992)'de ise ikileme hendiadyoin ve tekrarları birlikte içerecek şekilde tanımlanır: "İkileme, aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yanyana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu" şeklinde tanımlamıştır (Korkmaz, 1992, s. 131). Bugün ikileme terimi farklı söz varlığı unsurlarını ve dil bilimsel yapı ya da ifadeleri içerir duruma gelmiştir. Hatipoğlu (1981) hem hendiadyoinleri hem tekrarlar ve yinelemeleri hem "*yenmez içilmez (şey), gelen geçen (arabalar); güzelliğine güzel, dağdan dağa kaçmak*" gibi türlü dil bilgisi yapı ve unsurları hem de "*taşı toprağı altın olmak; yüzü gözü morarmak; ağzı dili kurumak*" gibi deyim ve başka kalıp dil birimleriyle tanımlanabilecek sözlüksel birimleri de ikileme kapsamında değerlendirmiştir. Hatipoğlu'nun (1981) bu yaklaşımı ikilemeler başlığıyla hazırlanan birçok araştırmada çoğunlukla benimsenmiş ve uygulanmıştır¹⁴. Farklı söz varlığı unsurlarının ikileme kapsamında değerlendirilmesi, sağlıklı söz varlığı araştırmalarının önünde önemli bir engeldir. İkilemelerin farklı bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesi gerekir (Çürük, 2016).

⁷ Emre, A. C. (1945). Yineleme, İkileme, Katmerleme. Türk Dil Bilgisi, İstanbul.

⁸ Ağakay, M. A. (1954). "Türkçede Kelime Koşmaları", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. 1954 Ankara.

⁹ Korkmaz (2004).

¹⁰ Erdal (1991).

¹¹ Sarı (2018) ikileme olarak bilinen sözlüksel unsurların eşmerkezli birleşik sözcük olduğunu ileri sürer.

¹² Çürük (2018) ikilemelerin ayrı bir sözcük türetme yolu olmadığını, birleşiklerin bir alt sınıfı olan sıralı birleşikler olduğunu ileri sürer.

¹³ Hatipoğlu, ikilemelerde kalıplaşmadan söz eder (1981, s. 15), ancak kalıplaşmayla kastettiği donuklaşmadır. Kalıplaşma gerçekte mental sözlükte bütün olarak saklanan ve her defasında yeniden üretilmeyen, kullanımı sık, kurumsallaşmış ve nispeten sözlükselleşmiş dil birimlerini ve dil bilimsel olguyu ifade eder. Kalıplaşma için bk. Doğan vd. 2023; Doğan ve Payaz 2023; Doğan 2023.

¹⁴ Türk dili alan yazınında bu anlayışla yapılan çalışmaların sayısı burada anılamayacak kadar fazladır. Örnek olarak Toprak 2005; Karaman 2020; Uluç, 2024 verilebilir.

2. Hendiadyoin, İkileme ve Tekrarlar Ayrımı

Alan yazın araştırmalarında hendiadyoin ile ikileme terimi eş anlamlı kullanılmasına karşın hendiadyoin ya da ikileme ile tekrarların aynı olmadığı rahatlıkla söylenebilir. İkileme ve tekrar terimlerinin kullanılması da kimi zaman bu farklılıktan kaynaklanmaktadır. Tekrarlar, her ne kadar sözlüksel birim olan hendiadyoinler/ ikilemeler ile birlikte ele alınsa da bunlar birbirinden sözlüksel ve dil bilgisel açıdan farklıdır. Tekrarlar tekrar yapıları yoluyla oluşturulur ve dil bilgisel bir tekniktir. Tekrarlar öbek yapı özellikleri gösterir. Hint-Avrupa dillerinde dil bilgisel teknik olarak tekrar yapıları bulunmaz. Buna karşılık Avrupa dillerinde tekrarlara koşut olarak iki sözcüğün aynı dizimde farklı derecelerde sözlükselleştiği hendiadyoinler vardır. Bunlar ikili adlar (binomina) olarak bilinen çok-sözcüklü bir kalıp dil birimi türüdür. Sertkaya (1982: 265) Türkçe hendiadyoin ile Avrupa dillerindeki hendiadyoin terimlerinin birbiriyle örtüşmediğine ve terimin problemliliğine değinir. Sertkaya, Avrupa dillerinde sadece antonim adı da verilen, *ana baba* (*ebeveyn "eltern"*) gibi birbirini tamamlayan kelimelerin hendiadyoin kabul edildiğini, yalnızca sinonim (birleşikler) denilen aynı anlamdaki iki kelime ile birbirinin zıddı olan iki ayrı kelime Avrupa dillerinde hendiadyoin kabul edilmediğini, buna karşın *ana baba* gibi ifadelerin yanı sıra *ög ana* (ana) gibi ikizlemelerin ve eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimelerden oluşan türlü ifadelerin Foy'dan (1899) beri hendiadyoin olarak tanımlandığını belirterek problemin sınırlarını çizer. Temel sorun, aralarında eş anlamlılık, zıt ve yakın anlamlılık gibi anlam ilişkileri olan ardışık ikili kelime ve tekrarların birbirinden tümüyle farklı ikili adlar ile aynı kategoride değerlendirilmesinden kaynaklanır. İkili adlar (antonimi), eş ya da yakın anlamlı kelimelerle oluşabilir ve bunlar hendiadyoin olarak kabul edilebilir. Avrupa dillerinde de sıklıkla bulunan bu tür hendiadyoinler sözlüksel oluşumlardır. Ancak tekrarlı yapılar hendiadyoinlerden farklıdır ve daha çok Türkçeye özgü söz dizimsel bir tekniktir. Temel problem iki farklı dil bilimsel olgunun aynı kavram ve terimle karşılanmasıdır. Eski Türkçe yayınlarında yaygın şekilde kullanılan hendiadyoinlerin Avrupa dil biliminde *sözcük çiftleri*, *çift sözcükler*, *ikiz kalıplar*, *ikiadlılar* olarak anılan sözlüksel birimleri karşıladığı söylenebilir. Eski Uygurca'da hendiadyoinlerin sayısı, diğer tarihî ve modern Türk lehçelerine nazaran çok daha fazladır. Eski Uygurcada hendiadyoinlerin yaygın şekilde kullanılmasının genellikle Manihaist ve Budist dini metinlerin çevirisinde sözlüksel eşdeğerlik sağlama endişesinden kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle hendiadyoinler arasında ilk unsuru yabancı ikinci unsuru Türkçe kelimelerden oluşanların çok yoğun olması bunu desteklemektedir.

Alan yazında bugün çoğunlukla *ikileme/hendiadyoin* ve *tekrarlar* terimiyle anılan ardışık ve tekrarlanan çok-sözcüklü dil birimleri, sözlük unsuru ve dil bilgisel yapı olması açısından birbirinden ayrılabilir. Schilling'in (2001), sözlükselleşmiş ve konuşurlarca çok sık kullanılan ve metinlerde yaygınlıkla gözlenen sözlüksel birim niteliğindeki ardışık sözcüklerin kalıp kullanımına *ikili kalıplar* adını vermesi hendiadyoinlerin sözlük birimi olmasından ileri gelir. *ana baba*, *karı koca*, *çoluk çocuk* gibi ikili ad kalıpları bu kapsamda değerlendirilebilir. Buna karşılık *gelir gelir*, *az az* ifadelerinin bir dil bilgisel yapısı ve belirli işlevsel görevleri olan "tekrarlar" olduğu söylenebilir. Tuna'nın (1947) yine tekrarlar içinde değerlendirdiği *ölen ölene*, *yapsa yapsa*, *gelir gelmez* gibi ifade kalıpları biçimce tekrarlara benzese de tekrarlardan sözlüksel ve yapısal açıdan farklılıklar arz eder. Bu unsurlar sözlüksel ve dil bilgisel çerçeveler (lexical and grammatical frame) olarak adlandırılmakla birlikte ayrı bir

çalışmada incelenmeye değerdir. Schilling'in (2001) ikili kalıplar terimi hendiadyoinleri sözlükselleşme ve sözlük birimi olması açısından tekrarlardan ayırır. Buna karşın sadece iki sözcükten oluşmuş kalıp ifadeleri bandırdığı için görece isabetli olmadığı söylenebilir. *Çok-sözcüklü kalıplar* teriminin daha uygun olduğu ve farklı alt türlerinin bulunduğu ileri sürülebilir.

3. İkileme, Sıralı Ad ve Fiil Dizileri Ayrımı

Hendiadyoin/ ikileme içinde değerlendirilen diğer unsurlar, sıralı ad ve fiil dizileridir. Özellikle ikiden fazla fiilden oluşan fiil dizileri ya da sıralı fiillerin Türkçede ikileme olarak değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. Çarpıcı bir örnek olması bakımından Can (2010) Eski Uygurca [...bir iktişke *bıçuşurlar kesişürler tokışurlar sançışurlar yançışurlar öçeşürler boğuşurlar örlüşürler* (Maytrısimit; Tekin 1976: 81, 59, 60) (*Birbirleri ile vuruşurlar kesişürler dövüşürler, kapışurlar, (birbirine) kin beslerler, boğuşurlar, birbirini kızdırırlar*)] cümlesinde 4 (dört) fiilden oluşmuş iki farklı ikilemenin olduğunu ileri sürer. Özneleri ve nesnelere ortak fiillerin hep birlikte bir savaş sahnesi ve savaşın farklı aşamalarını anlatması onları tek bir kavramın adı olan bir sözlük birimi yapmadığı gibi bir hendiadyoin ya da ikileme de yapmaz. Türk dili alan yazında iki üç, dört, beş vs. fiilden oluşan bu tür fiil dizileri çoğunlukla ikileme olarak tanımlanmıştır. Ancak bu tür fiil dizilerinin nasıl değerlendirileceği alan yazınında da ayrıca bir tartışma konusudur. Tekin (1976) *ak- barın-* yapısını sıralı fiil anlamıyla aktarırken Şen (2002) tek bir sözlük anlamıyla ikileme olarak değerlendirir. Yine *bıç-us-* yapısı Karaman (2022:103)'te eş anlamlı ikileme olarak tanımlanırken Tekin (1976) (2)'de sıralı cümle yapısı anlamıyla tercüme eder. Sertkaya'nın (1982) Maytrısimit çevirisine yönelik değerlendirmesinde benzer noktalara temas edilir. Dolayısıyla çoğunlukla ikileme olarak verilen fiil dizileri sıralı cümle olarak tercüme edilmektedir. Bu durum ikileme ya da hendiadyoin kategorisinde değerlendirilen unsurların oldukça tartışmalı olduğunu göstermektedir. İkileme olarak tanımlanan birçok ifadenin sıralı cümlelerden gelişmiş özneleri ve nesnelere ortak birer fiil dizisi olduğu anlaşılmaktadır. Üstünova'nın (1998) ikilemelerin aralıklı olabileceğini ve Üstünova (1997)'de üçlemeler, dörtlemeler ve beşlemelerden söz açması ikilemeleri hendiadyoinlerden farklı değerlendirmesinden kaynaklanır. Üstünova'nın aralıklı ikilemeler ve üçlemeler, dörtlemeler, beşlemelerle daha çok sıralı ad, sıralı cümle ve fiil dizilerini kastettiği anlaşılmaktadır.

1a) *temirliğ tilgenler kolların koltukların bıçar usar*

Demir tekerlekler kollarını koltuklarını keser ve doğrar. (Maytrısimit; Tekin 1976: s. 135, 244)

1b) *tolp etüzümüzdin kan yiriñ söl akar barınur.*

Bütün vücudumuzdan kan irin usâresi *akar boşanır*. (Maytrısimit; Tekin 1976: 119, 236)

Bütün vücudumuzdan kan irin cerahat akar (Şen, 2002: 17).

2) *temirliğ tilgenler kolların koltukların bıçar usar*

Demir tekerlekler kollarını koltuklarını keser ve doğrar. (Maytrısimit; Tekin 1976: s. 135, 244)

Bu noktada hayati soru iki ya da daha fazla sıralı ad ve fiilden oluşan sözcük dizilerinin ne zaman sözlükselleştiği ve sözlük birimi olarak hendiadyoin kategorisinde değerlendirileceğidir. Ardışık sıralı adlar ve fiil dizileri sözlüksel birim olabileceği gibi söz dizimsel bir öbek ya da yapı da olabilirler. Ya da bir metne ya da yazara özgü stilistik ifade biçimi olabilir. Eski Türkçede bağlaç ve edatların yaygın olmadığı; bağlaç kullanmadan sıralı ifade biçimlerinin asli olduğu dikkate alındığında hendiadyoin ile sıralı ifadelerin birbirine karışma olasılığı her zaman vardır. Bir sıralı ifadenin hendiadyoin olup olmadığına karar vermenin tek yolu metinlere dağılım gösteren yaygın ve sıklık kullanımudur. Bunun Eski Türkçe ikiadlılar, yani hendiadyoin için uygulanması ve bir ayıklamanın yapılması gerekir (Schilling, 2001). Eski Türkçede, özellikle Orhun Türkçesi sahasında ikilemeler ya da hendiadyoinlerin sıralı ifade yapıları olma olasılığı oldukça yüksektir. Sıralı ifadeler bir birleşik oluşturmaktan ziyade söz dizimsel bir yapıdır ve şeffaf anlamsal ilişkiler gösterir. Kullanım sıklığına bağlı olarak eş merkezli birleşik sözcüklere dönüşebilirler. Eski Türkçede, özellikle Orhun Türkçesi sahasında sıralı ifade biçimlerinden sıklık kullanımına bağlı gelişen eş merkezli sözcük birleşiklerinin olduğu söylenebilir. Örneğin Aydın ve Karaman (2019, s. 267) *otça borça* ifadesini ikileme olarak verir. Bu ifadenin henüz hendiadyoin/ ikileme olmadığı, henüz söz dizimsel yapı özelliklerini yitirerek sözlüksel bir kalıp ifadeye dönüşmediği, sıralı isim ya da zarf ifadeleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çürük'ün de (2016, s. 428) ifade ettiği gibi zıt ve eş anlamlı sözcüklerle kurulan yapılar ikilemelerden ayrılarak yeni bir terim türetilebilir ya da ikileme terimi yerine zıt ve eş anlamlı sözcüklerle kurulan yapılar farklı bir terimle adlandırılabilir.

a) *türgiş kagan süsi bulçuda otça borça ketli*

“türkîş hakanının ordusu Bolçu’da ateş gibi, kasırğa gibi geldi” (KT D37; Tekin, 2006, s. 35).

Sonuç

Türk dili araştırmalarında ikileme terimi farklı söz varlığı unsurlarını içerecek şekilde belirsiz bir terim olarak kullanılmaktadır. Söz varlığının farklı unsurlarının dil bilimsel hususiyetleri bilinemediğinde doğal olarak iyi bilinen kavram ve terimler üzerinden anlaşılmaya çalışılmakta ve adlandırılmaktadır. Birbirine benzer ancak farklı söz varlığı unsurları şekilce benzer ikileme terimiyle anlaşılmiş ve adlandırılmıştır. Ancak bu ikileme teriminin Türk dili araştırmalarında bir dil bilimsel çöp kutusu olarak kullanılmasına neden olmuştur. Bugün ikileme tekrarlar, tekrar yapıları, ikili ad ve ikili fiil kalıpları, sıralı adlar, sıralı fiil cümleleri, fiil dizileri ve seri fiiller gibi bir dizi farklı sözlüksel, dil bilimsel ve pragmatik unsurlar için kullanılmaktadır. Türkçe ikilemelerin hendiadyoin teriminin karşılığı olarak sözlükselleşmiş ikiadlıları, Sarı'nın ifadesiyle eşmerkezli birer birleşik sözcüğü ve sözlük birim sınıfını teşkil ettiği söylenebilir. Tekrarların ise sözlüksel birimden ziyade dil bilimsel yapı olduğu ancak tekrarların da sözlükselleşebileceği ve sözlük birime dönüşeceği ileri sürülebilir. Ancak bu onları bir hendiadyoin sınıfında konumlandırmaz. Örneğin, “güle güle, seve seve” gibi sözlükselleşmiş tekrarlar, pragmatik bir değer kazanmıştır. Bununla birlikte ikilemeler içinde değerlendirilen fiil dizileri ve sıralı adlar, ayrı birer kategori olarak değerlendirilmesi gerekir.

Kaynakça

- Ağakay, M. A. (1953). İkizlemeler Üzerine. *Türk Dili*, II (16), s. 189-191.
- Ağakay, M. A. (1954). Türkçede Kelime Koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*.
- Aydın, E., & Karaman, A. (2019). Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(2), s. 259-286.
- Çağatay, S. (1942). Uygurcada Hendiadyoinler. *Türk Lehçeleri Üzerine Derlemeler*, s. 29-66.
- Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Çürük, Y. (2016). İkilemelerin Kapsamı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(29), s. 426-430.
- Çürük, Y. (2018). Sözcük Türetme Yöntemi Olarak İkileme. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 6(3), s. 499-503.
- Doğan N. ve Payaz N. (2023). Eski Uygurcanın eşdizimsel söz varlığı ve eşdizim sözlüğü. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 32, s. 202-232.
- Doğan, N. (2023). *Türkçede eş dizimlilik- Türkiye Türkçesinde fiil eş dizimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N., Dağlı, A., & Güvendi, B. (2023). Türkçede Sözcük Demetleri: Kuram ve Uygulama. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), s. 919-956.
- Emre, A. C. (1945). Yineleme, İkizleme, Katmerleme. *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Foy, K. (1899). Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge "ana baba". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS)*, II. c., 2. bölüm, s. 105-136, Berlin.
- Hatiboglu, V.(1981). *Türk Dilinde İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede İkilemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Karaman, A. (2020). Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında Geçen Zıt Anlamlı İkilemeler Üzerine Yapısal ve Anlamsal Bir İnceleme. *Journal of Old Turkic Studies*, 4 (1), s. 50-97.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Rentsch, J. (2013). Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası. *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 67, s. 129-168.
- Sarı, İ. (2018). Eski Türkçede Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu Uluslararası Türkoloji sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul: Kesit Yay., s. 1252-1267.
- Schilling, U, 2000: *Untersuchung zu den Wortgruppen im Alttürkischen*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Freie Universität, Berlin.
- Schilling, U, 2001: *Zur Bildung und Bedeutung von Paarformeln im Alttürkischen*. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 11, s. 153-170
- Şen, S. (2002). Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler. Yüksek lisans tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

- Sertkaya, O. F. (1982-3). *Maitrisimit Nom Bitig*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983, s. 253-280.
- Tekin, Ő. (1976). *Maytrisimit Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluřma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toprak, F. (2005). Harezmi Türkçesinde İkilemeler. *Türk Dünyası İncelemeelri Dergisi*, 5 (2), s. 277-292.
- Tuna, O. N.(1947). Türkçede Tekrarla. *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3, s. 429-447..
- Üstünova, K. (1997). Dede Korkut Destanlarında Üçlemeler, Dörtlemeler, Beşlemeler. *Bilge Dergisi*, 13, s. 20-25.
- Üstünova, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 557, s. 398-406.
- Üstünova, K. (2002). *Dil Yazıları*. Akçağ Yayınları: Ankara.